

עולם קטן

כתב-עת לחקר ספרות ילדים ונוער

נושא הגיליון:
חניכה, הנחלה, עיצוב

גיליון 3
תשס"ז, 2007

זמורה
ביתן

מרכז ישימה • המכללה האקדמית בית-ברל

OLAM KATAN (SMALL WORLD) A Journal of Children's Literature Study

All Rights Reserved
Copyright © 2007 Kinneret, Zmora-Bitan, Dvir — Publishing House Ltd.
& The Yemima Center, Beit Berl College

כל הזכויות שמורות

זכויות בעברית

© 2007 כנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור בע"מ

ומרכז ימימה, מכללת בית ברל

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

גרפיקה ועימוד: לילי פרוי

הכנה לדפוס: ח.ש. חלפי בע"מ

סידור, עימוד והפקה במפעלי כנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור בע"מ

רח' התעשייה 10, אור יהודה 60212

נדפס בישראל

Kinneret, Zmora-Bitan, Dvir — Publishing House Ltd.
10 Hataasiya St. Or Yehudda 60212, Israel

עולם קטן כתב-עת לחקר ספרות ילדים ונוער

עורכות

חנה לבנת – ראש מרכז ימימה

רימה שיכמנטר

עינת ברעם אשל

ועדת המערכת

רחל אלבוים-דרור

יוסי גורני

יעל דר

חגית הלפרין

אלכס זהבי

חביבה יונאי

עלי יסיף

בעז ערפלי

מזכירות המערכת

גבי קון

שני פדרמן

כתובת המערכת

מרכז ימימה לחקר ספרות ילדים ונוער ולהוראתה

מכללת בית ברל 44905

טלפון 09-7476400

פקס: 09-7476460

כִּיתת אמן

מאין נחלתי את שירי

(ואיך, בעצם, כותבים שיר)

יהודה אטלס

אהבת הכתיבה באה לי, ראשית כל, מאהבת הקריאה. כשהייתי ילד במושב עין־עירון ליד כרכור-פרדס־חנה, עדיין לא הייתה טלוויזיה, לא היו מחשבים ואינטרנט, לא היו חוגים וסל־תרבות ותיאטרון וקונצרטים. בהתחלה אפילו חשמל לא היה. אני עדיין זוכר את עיגול האור הבוהק שיצרה עשית־הנפט על התקרה. בכל המושב היה טלפון אחד בלבד, במזכירות. אוטו משא אחד. צרכנייה. מחסן ביצים. מחסן אספקה. זהו. סוסים, חמורים, פרות, תרנגולות. עבודה, עבודה, עבודה. מהבוקר עד הלילה. וילד טוב הוא ילד שעוזר לאבא. הקשר היחידי שלנו למידע, לתרבות, לעובדה שמחוץ למושב הקטן שלנו יש עולם, חיים אנשים וקורים דברים – היה דרך ספרים.

באחד מחדרי הבית הציבורי שבמרכז המושב הייתה ספרייה: ארבעה ארונות, שהדיפו ריח של ספרים. גם בכיתה שלנו, בבית־הספר העממי בכרכור, הייתה ספרייה. עד היום ריח של ספרים, בעיקר של ספרים ישנים, הוא בעיני הבושם הנפלא ביותר. הייתי קורא אז, בערך, שני ספרים כל יום. את הספרים המעטים שהיו בבית הייתי שב וקורא כל פעם מחדש. עד היום אני זוכר את הניחוח המיוחד של כרך 'כל כתבי ביאליק' העבה, בכריכת בד שחורה, שקראתי עשרות פעמים ('התדע מאין נחלתי את שירי' בבית אבי השתקע משורר ערירי!'), את הספר 'כך נבשל' של אמא ועוד ספר שנקרא 'האם והילד', שבו קראתי לראשונה על העקרונות וסיבותיה.

רוב הספרים שקראנו אז היו מתורגמים. זה היה בימי טרום המדינה ובראשית ימי המדינה, אבל כבר אז מיטב ספרי העולם היו מתורגמים לעברית. ואת מיטב ספרי העולם כתבו מיטב סופרי העולם, בעיקר סופרי מבוגרים. ספרי ז'ול ורן היו אהובים במיוחד: 'ילדי רב החובל גרנט', 'שמונים אלף מיל מתחת למים', 'אי התעלמות'. על תיאורי הטבע דילגנו, אבל קפיטן נמו שיושב בבטן הצוללת נאוטילוס ומנגן טוקטה ופוגה של באך (את זה למדנו מהסרט, עם גיימס מייסון) הצית את דמיונו. ולא לשכוח את 'מיכאל סטרוגוב'. עיני מי לא הזילו דמעה כשהמנוול ההוא, האיש הרע של הספר, איוואן אוגרייב, העביר את החרב המלובנת הלוהטת סמוך לעיניו של סטרוגוב יקירנו ואנחנו היינו בטוחים, כמעט עד סוף הספר, שהוא באמת התעוורר מזה.

אהבנו גם את ספרי 'טרזן' של אדגר רייס בורואוז (שם היה כתוב "ביראוז"), עם נוס האריה, סבור הלביאה, טנטור הפיל, חיסטה הנחש וציטה הברדלס (רק בסרטים, עם ג'והני וייסמילר, צ'יטה הוא קוף); רומנים היסטוריים כלליים כמו 'טליסמא' ו'אייבנהו' לוולטר סקוט, 'קוו ואדיס' להנריק סנקביץ', 'בן חור' ללואיס ואלאס, 'בין שתי ערים' לצ'ארלס דיקנס, 'זהבי' מאת טוני רוטמונד - על האלכימאי יוהנס בטגר שצווה להפיק זהב (בספר קראו לזה 'אבן החכמים'), 'בין השאר, משתן של נשים הרות - ו'עלובי החיים' ו'הגיבן מנוטרדאם' לוויקטור הוגו. את שמו של ז'אן וולז'אן כתבו בספרים ההם 'יאן ווליאן. ומשלנו: סידרת 'זכרונות לבית דוד', סידרת 'ישראל בגולה', 'עמק עשרת התמרים' לנחמן מיפלכ, 'מבין החורבות' של צבי ליברמן ואחרים. קראנו בשקיקה גם את 'דבר לילדים' בעריכת יצחק יציב, שהיינו מצפים לו פעם בשבוע בקוצר רוח. ממנו אני זוכר בעיקר את הסדרה "שומרי הגבול" מאת אלואיס איראסק הצ'כי, ואת הסיפורים המצויירים "אורי מורי", "אורי כדורי", "הביבר העליון" ו"מר גוזמאי הבדאי" שבסוף החוברת, שכתבה לאה גולדברג ואייר אריה נבון.

די מהר התחלנו לקרוא גם ספרי מבוגרים: 'מרדות' ו'ידידות שנפסקה' של וויניטש, 'בית טיבו' לרוז'ה ואדים דהגאר, 'בית קרובסקי' ליהושע זינגר, 'הג'ונגל' לאפטון סינקלר, 'קורות משפחה אחת' לרבקה אלפר, 'קורות מעפיל צעיר' לברכה חבס ועוד ועוד. הספרים כרוכי הבד של הוצאת שטיבל הם ש"עשו לנו את זה". גם ספרי הוצאת 'אמנות' כשהחזקת ביד אחד כזה ידעת שמזומנות לך שעות רבות של עניין ושל נטילת חלק במה שקרוי "תרבות".

* * *

לא קל היה להתגבר על העברית שבה הספרים ההם היו כתובים. קחו ליד היום את 'יותם הקסם' של יאנוש קורצ'אק בתרגום יוסף ליכטנבוים, או את 'הזקן והים' של ארנסט המינגווי בתרגום צבי ארד, ותראו מהו תרגום שהוא כחצץ לשיניים. ברבים מהספרים, בשולי העמודים או במרוכז בסופם, היו ביאורי מילים, שלימדו אותנו, לדוגמה, כי "מריש" הוא מין קרש... למילים מסוימות ניתנו גם תרגומים לרוסית, לפולנית וליידיש. אבל קראנו. בדמנו קראנו. לא שהיינו מזוכיסטים, אבל ממילא לא היינו אמונים על חיים קלים ועל סיפוקים מידיים. לא בעניינים אחרים, ובוודאי לא בקריאה. אם הספר שבידי יצא לאור, ואם אמרו לי שהוא טוב, אז גם אם היה קשה לקריאה או לא מובן בהתחלה, המשכתי וקראתי בו. הכיף, גם לעניין הקריאה, לא היה אז חזות הכל. קראנו, לפעמים, בדיוק באותו אופן שאבא היה חורש: הסוס מושך מלפנים, יד שמאל אוהזת במושכות וימין מייצבת את המחרשה ומעיקה היטב על הידית, כדי שהיא תפלח תלם עמוק וישר באדמת השדה.

גם בילדותי וגם בבגרותי אני זוכר את עצמי קורא ספר עד עמוד חמישים או מאה ולא מבין מה העניין, מה בדיוק רוצים ממני. אבל ידענו, שאם אנחנו מתמידים אנחנו מקבלים, לעיתים קרובות, פיצוי מלא על המאמץ. כך קרה לי גם בבגרותי, עם 'מילכוד 22' של ג'וזף הלר. עד עמוד 100 לא הבנתי מי זה היוסריאן הזה, איפה כל זה קורה ומה פשר המשפטים הארוכים והמורכבים האלה, חצי עמוד משפט, שכל אחד מהם מכיל תרכיז מידע של חמישה עמודים. רק כעבור מאה עמודים תפסתי, שאני קורא את אחד הספרים הגאוניים והמרתקים ביותר שנכתבו אי פעם. חזרתי לעמוד הראשון והתחלתי לקרוא הכל מהתחלה - ובא כשמן בעצמותי. מה לעשות, ספרים טובים - כמו דברים טובים רבים אחרים - לא מתמסרים בקלות.

בזכות שנות הקריאה ההן, דרך הספרים שהוחלפו בספריית המושב, בספריית בית הספר ומאוחר יותר בספריית הגימנסיה בחדרה, נוצרה התשתית של אהבת הספרים, של אהבת הקריאה ושל אהבת הכתיבה. אז גם נאגרו בראשינו מחסנים אדירי ממדים ורבי פרטים של שמות, ציטוטים, עלילות, נופים, מקומות, טיפוסים, שפה. עולמות שלמים. והכל מהספרים. זאת כשעולמנו הממשי היה דל, שיגרת ומשמעם למדי. "מפרש' בודד מלבין באופק, / בתכלת ים וערפיליו. / מה יבקש בארץ רוחק, / מה במכורה עזוב עזב. // הומים גלים, שורק הרוח, / בספינה התורן מט. / אבוי, לא אושר יבקש הוא, / ולא מאושר הוא נמלט..." יותר מארבעים שנה חלפו מאז שקראתי את "מפרש' בודד מלבין באופק" של הרוסי ולנטין קטאיב והטקסט המחורז של השיר הזה עדיין מהדהד: ראשי.

ולא רק אני קראתי. כולם קראו. גם ילדיה פחות צמאים להשכלה. גם התלמידים הפחות טובים. גם הטיפשים. עד היום, כשאני שומע ילד "עכשווי" אומר בפה מלא "אני שונא לקרוא", משהו בתוכי מתכווץ. לא מבין איך הוא לא מתבייש להוציא את המילים האלה מהפה, להעיד על עצמו שהוא כזה. ילד שהיה פולט מפיו משפט כזה בימי ילדותי היה מזהיר על עצמו, בעצם, שהוא אידיוט. לקרוא אז היה נורמה. כשנכנסת לבקר בבית חבר וראית ספר פתוח הפוך על המיטה או על השולחן – היית מייד מרים, בודק, שואל: זה טוב? איפה לקחת את זה? תיתן לי כשתגמור?

גם אם המרחב הרוחני של הוריני הלך והצטמק בגלל העבודה הקשה, אותנו הם תמיד עודדו לקרוא, ללמוד, לרכוש השכלה. בעיניהם תרבות הייתה ערך נחשב. מה שלא היה לנו – שיהיה לילד. לבר מצווה ולבת מצווה היו מביאים כמתנות – ספרים. לא כסף. לא נאזות. ספרים. זאת הסיבה שבגיל 13 כבר קראתי את 'חלף עם הרוח' המלא מאת מרגרט מיטשל – שני כרכים עבי כרס שדפיהם הלכו ונתלשו בגלל כריכה גרועה – על רט בטלר וסקרלט אוהרה, ואשלי וילקס, ומלאני, ואחוזת טארה, ומחר יהיה יום חדש. כל הסיפור של מלחמת האזרחים באמריקה הפך פתאום למשהו מוכר וידוע ונקשר מייד לסידרה של ארבעה ספרים שקראנו קודם: 'הצפון נגד הדרום', של ז'ול ורן. שתי פיסות פאזל התחברו פתאום, וכן, כך למדנו גם פרק בהיסטוריה כללית. בבית-ספר נהגו אז המורים להטיל עלינו ללמוד הרבה על-פה. תנ"ך, שירי משוררים. איך שנאתי אז לשנן את הטקסטים ההם שוב ושוב, עד אין תקווה – וכמה אני מודה עכשיו לכל מי שאילץ אותי אז לעשות זאת. רק הודות להם יש לי בתיבת הזיכרון מעין בית גנזים, שמתוכו אני יכול לשלוף מדי פעם איזו שכיית חמדה. "מן ארם ינחני בלק / מלך מואב מהררי קדם. / לכה ארה לי יעקב / ולכה זועמה ישראל. // מה אקוב לא קבו אל / ומה אזעום לא זעם ה'..." (פרשת בלק, במדבר כ"ג, ח-ט), "הן לא ככנף רננים נתפשת מתמלטה לחופש ברננה, / אף לא ככפיר נכבש, בוטח, המשבר בריחיו לברוח. / ככלב ידידי, ככלב ממעניו, בזוי נפש ומעונה, / ברחתי היום אל השדה מפני עיצבון ידי לבלי כוח..." (ח"נ ביאליק, "השדה").

* * *

בילדותי ניסיתי לכתוב. הייתי ידוע ככותב משובח של חיבורים בכיתה. באופן חופשי, בבית, ניסיתי לכתוב שירים, בעיקר כשהייתי מאוהב באיזו ילדה אהבה נכזבת. כל האהבות המעטות שהיו לי היו נכזבות. "הילדה שאני אוהב / אוהבת ילד אחר. / אולי בגלל זה / אני אהיה משורר" – הילד הזה הוא אני. אף פעם לא העזתי לומר לילדה או לנערה שאני אוהב אותה. בעיניי האלה היינו אז מה-זה ביישנים. וכשהעזתי פעם, גם זה לא עזר.

היא הייתה ילדה עולה חדשה שבאה מפולניה אחרי השואה, עם רי"ש מתגלגלת ורגליים חטובות וזהובות משיזוף. "ילדה מפותחת", כמו שההורים שלי אמרו. שלוש שנים הייתי מאוהב בה אהבה נואשת, אבל היא נשאה את עיניה אל הבנים הגדולים. עלי הביטה כאילו הייתי שקוף. אז מה הפלא שאני כותב שירים? הרי הוא־אוהב־אותה־והיא־אוהבת־מישהו־אחר הוא הנושא הנצחי של כל הסיפורים, השירים, הסרטים, המחזות. אילו הילדה ההיא הייתה משיבה לי אהבה אז, אולי בכלל לא הייתי כותב.

השירים שכתבתי בילדותי לא כל־כך הצליחו לי. לילד אין סבלנות לשבת ולשפץ, למחוק ולכתוב מחדש, עד שיהיה טוב. ילד רוצה שזה ייצא כבר וזהו. אז אם זה לא יצא וזהו, פשוט עזבתי את זה. אבל הייתי כותב דברים מצחיקים בחרוזים למסיבות, לבר־מצווה וכאלה. בעיקר על החברים והחברות או על המורים והמורות. קראו לזה אז "יומן היתולי". בעלון היחידי - בסטנסיל - שיצא אי־פעם במושב שלנו, כתבתי משל שועלים מחורז ארוך ומייגע בשם "תפסו את הגנב", שמוסר ההשכל שלו: מי שצועק "תפסו את הגנב" הוא־הוא הפושע. היה זה בתקופת הצנע, כשהמושבניקים מכרו תרנגולות וביצים - ולפעמים גם גגל - בשוק השחור, והיו פקחים ורכילויות והלשנות. אבי הציע לי את הנושא.

אחרי שהודפס שלחתי אותו בידיים רוטטות אל אלוהי הכתיבה שלי, חנניה רייכמן. רייכמן, איש נפלא שתרומתו לספרות העברית הולכת היום ומשתכחת, כתב אז טור שבועי מחורז ומנוקד ב'דבר השבוע' שכותרתו "פתגמים ומכתמים" (בסוגריים, באותיות קטנות יותר: "מן היס הכללי וטיפה משלי"). פעמיים בשנה, לקראת פסח וראש השנה, היה כותב ב'דבר' גם טור פוליטי מצליף ומחורז. הוא גם היה המתרגם האגדי של 'משלי קרילוב', שקיבלתי לבר־מצווה וקראתי בו חזור וקראו עשרות פעמים. תרגום שעד היום מאיר לפני כמו עמוד האש שהלך לפני בני ישראל במדבר.

כתבתי לו שאני ילד ממושב, שכתב משל שועלים לעלון המקומי, וביקשתי שיקרא ויחווה את דעתו. לתמהוני הוא ענה לי, בכתב ידו ממש. כמה התרגשתי. סופר חשוב ונערץ כזה עונה לכתב ילד מעין־עירון! איזה כבוד. המכתב היה מעודד. הוא כתב אפילו: "יש לך שליטה מסוימת בריתמוס ובחרוז". הרגשתי כאילו נגעה בי אצבע אלוהים. עם זאת, בסוף המכתב הוא כתב משהו, שמבלי שהתכוון קצת פגע בי: "...ואני מאמין שלכל נקודת יישוב טוב שיהיו הכוחות המקומיים משלה." זאת אומרת - בשביל עין־עירון אתה בסדר גמור.

זהו, עד כאן התשתית: ריח של ספרים. לקרוא ספרים. לאהוב ספרים. לחרוש בספרים - אפילו כשזה נראה בהתחלה מייגע ומוזר וקשה, אפילו אם אינך מתחבר לתוכן, לשפה או לסגנון. כששואלים אותי איזו ילדות הייתה לי, אני עונה שיותר ממשחקי ההקפות והמחניים והדודס והקדרים באים, יותר מלעזור לאבא לקצור תלתן ומהפרות ומהתרנגולות, אפילו יותר מהסרטים שהיו מוקרנים כל מוצאי שבת על רחבת הגג של הבית הציבורי - יותר מכל אלה, אלה היו הספרים. מי אני? אני בעיקר סך כל הספרים שקראתי בילדותי. אילמלא הייתי קורא בהם ודאי הייתי היום מישהו אחר.

* * *

בעקבות נישואים עם בת קיבוץ שפגשתי בצבא הייתי קיבוצניק למשך שנתיים, במזרע, עמק יזרעאל. שנה מועמד ושנה חבר, אחרי שעברתי את הַפְּרָנְדוּם (ההצבעה של שיחת הקיבוץ). גם שם - כך גיליתי - הקריאה הייתה נורמה. הייתה בקיבוץ ספרייה עשירה ומטופלת היטב והאנשים היו מחליפים וקוראים.

היו אז בקיבוצים, בעיקר בין הצעירים, גם ספרי פולחן כמו 'ארץ הצהריים' של ע. הלל ו'פז הדוב' של א. א. מילן. זו הייתה הפעם הראשונה שבה נפגשתי עם וויני פו ועם נמיר וקנגה ואי־יה ועם קרובי וידידי של שפן, ומאז נקשרה נפשי בנפשם. "פו" הוא ספר חיי. אין מלה על פו ועל מילן שלא קראתי. יותר מאשר על כל סופרי־ילדים אחר, כתבתי על מילן ועל ספרי פו.

בתקופת הקיבוץ גם נכנסתי לעידן הספרות ה"מודרנית" דאז. את שני הכרכים העמוסים של 'ימי צקלג' לס. יזהר, עוד אחד מהספרים ש"עשו" אותי, קראתי כשחליתי באבעבועות רוח, שבהן נדבקתי מהילדים שבאתי לכסות בבית־הילדים כשהייתי שומר־לילה במשך שבוע. וזה לא היה קל. התקדמתי בקצב של עשרה עמודים בשעה, על השעון. אבל ההגיגים של קובי וגידי וחבריהם, כך נדמה לי, היו הראשונים שרמזו לי שראוי לבן־אדם שיעשה עם עצמו חשבון־נפש מפעם לפעם. שיסתכל מאין הוא בא ולאן הוא הולך. והעברית! צלהובים, עלעול, תיפלץ נוראי. איזה יופי. קושי דומה היה בקריאת 'דיוקנו של האדם כאיש צעיר' של גיימס ג'ויס. זרם התודעה. אבל לא איש כמוני יתיימש. זאת הייתה גם התקופה של כתב העת 'קשת' בעריכת אהרן אמיר, שקראתי בצימאון. שם התודעתי אל עמוס עוז, אל אברהם ב. יהושע ('מסע הערב של יתיר', "חתונתה של גליה", "מול היערות"), אל ז'קלין כהנוב ואחרים.

אחרי שעזבנו את הקיבוץ הייתי מדריך חברתי בבית הספר החקלאי "אשל הנשיא", לא הרחק מבאר שבע, ואחר כך בכפר הנוער בן־שמן (מעולם לא למדתי הדרכה; האמינו אז, שכל מי שנולד וגדל בארץ מסוגל להיות מדריך). אחרי חמש שנים כסגן־עורך של 'במחנה גדנ"ע', הגעתי לעיתון 'ידיעות אחרונות' כסגן עורך של מוסף השבת "7 ימים". 35 שנה עבדתי ב'ידיעות', רובן בתפקידי עריכה ומיעוטן כבעל טור בשם "ילד גדול", עד שיצאתי לגימלאות בגיל 65.

הכתיבה התחילה עוד בצבא, בקורס מ"כים בג'וערה, כשעזרתי לעזרא צמרי, קיבוצניק מקסים, פיוטי ועדין־נפש ממרחביה, לערוך את עיתון הקיר שלנו שם; בכתיבה, בהעתקה, באירגון. המשכתי ב'עלון המ"כ והמש"ק' (שהפך מאוחר יותר ל'במחנה גולני'), שאליו הגעתי אחרי קורס מפקדי כיתות, כשמפקדי הבינו כנראה שגנרל גדול לא ייצא ממני, אבל אולי "תרבותניק" כן. גם בקיבוץ הייתי משתתף קבוע בעלון המקומי. התחלתי להבין שזה מה שאני אוהב לעשות.

את הספר הראשון כתבתי כשהייתי עורך צעיר ב'ידיעות אחרונות'. ספר שהוזמן אצלי על־ידי שני מו"לים שותפים, ונושאו המחתרת הציונית בעיראק בשנים 1942-1951. היום אני מביט על הספר ההוא, 'עד עמוד התלייה' (1978), ההוצאה לאור של משרד הביטחון), שכבר מזמן אזל מהשוק, ולא מאמין שאני כתבתי אותו. מי שמעולם לא כתב ספר כתב כאן ספר תיעודי ארוך, בן 470 עמודים, על תקופה ותרבות שלא הכיר ועל דברים שאירעו בעיראק כשהוא היה ילד. והרי אני, מה לעשות, "ווזו־וֹז" ומעולם לא הייתי בעיראק. ראיינתי, אולי, 170 איש. חשפתי סיפור מדהים ונפלא על ה"תנועה" וה"שורה" וההעפלה והעלייה הליגאלית מעיראק. סאגה אדירה, מחשמלת. סיפור ציוני. וכל זה במשך שנת עבודה אחת, ריאיון וכתיבה. רק בחור צעיר ונמרץ, מלא אדרנלין כמו שהייתי אז, מסוגל לעשות דבר כזה בפרק זמן כה דחוס, וכל זה בצד העבודה ב'ידיעות'. הייתי אז בן שלושים. לפני כן לא האמנתי שאני, הילד מעין־עירון, אהיה מסוגל אי־פעם לכתוב ספר. והנה – עבדתי קשה ויצא ספר לגמרי לא רע. קצת פאתטי, אבל מעניין, עם הרבה סיפורים, ספר שהחיה תקופה עלומה. "זה שנה שלמה שאני מהלך על בהונות..." כתבתי בהקדמה.

* * *

שבע שנים אחר־כך, ואני עדיין סגן־עורך ב"7 ימים". בצד זה, אחר שעות העבודה, הייתי גם אחד משלושת העורכים של 'מושג', ירחון לתרבות ולאמנות בהוצאת אמנות לעם (יחד עם אדם ברוך ומאיר אגסי). זו הייתה התקופה שבה התחלתי לכתוב שירים לילדים. התחלתי משלוש סיבות עיקריות. הראשונה: רציתי לשמור ולזכור את הדברים שקרו לשני הילדים שלי אז, אוריאל ונועם. השנייה: קינאתי (קוראים לזה קינאת סופרים) בידי, יורם טהרלב, שהוציא אז את ספרו הראשון 'משק יגור טיוטה', ובו שירים קצרים, מחורזים קלות, כאילו פשוטים אבל מאוד רגישים ויפים על הילדות שלו בקיבוץ יגור (חג הביכורים: "אני יושב על חבילה של שחת, / על ראשי זר ושושנים שלוש, / ודוקר לי בתחת / ודוקר לי בראש"). והסיבה השלישית: כנראה שהרגשתי שיש לי מה להגיד, אולי אפילו מה לחפש, גם בתוכן, גם בצורה. שנה אחרי שהספר של יורם יצא, אחרי שקראתי והפנמתי אותו, אחרי שזכרתי בכל מיני דברים שקרו לנועם ואחר־כך גם לאוריאל, התחלתי לכתוב את שירי 'והילד הזה הוא אני'.

זה נמשך בערך שלוש שנים. בהתחלה הייתי מהוסס, לא בטוח בעצמי, לא יודע אם מה שאני כותב בכלל מעניין מישהו. אם זה יופי או שטויות. הרי אלו חוויות פרטיות שלי, של ילדי ושל משפחתי. ובכלל, ביננו, הרי זה די מוזר שבן־אדם יתיישב לו פתאום ויכתוב שירים. מין בטלנות כזאת, לא? הרי אני יודע שאני לא משורר, אז מה, אני עושה את עצמי?

רוב השירים נכתבו בין עשר לשלוש בלילה, עם הרבה סיגריות. כמה טוב שכבר 15 שנה אני לא מעשן. כשהתחלתי נועם היה בן שש וחצי, ילד שעמד לי מול העיניים, ראיתי מה קורה לו, זכרתי דברים שקרו לו קודם. רעיונות לשירים היו באים ובורחים והייתי רושם אותם על פתקים. בלילות הייתי יושב וכותב לכתוב שיר אצלי, עד היום, זו עבודה קשה וממושכת. פיר, אני לא חושב שאני כל־כך מוכשר. אבל אני מתמיד. אני חרוץ. אני עקשן. אני לא מוותר. אני כותב ומוחק, כותב וזורק, כותב ומתעצבן, כותב ומתייאש, מחליף עטים, עובר למכונת־כתיבה, רץ למקרר. המקרר הוא ידידו הטוב ביותר של כל אדם מתוסכל: רבע אבטיח, אשכול ענבים, גלידה. כרס מקבלים מזה, שירים – לא. בין שירי 'והילד הזה' ובניו ונכדיו יש לפחות שניים שכתבתם נמשכה שבע שנים: השיר הנועל את הספר 'ורק אני לא' וזה שנועל את 'אני רוצה שפתאום'. למה זה לוקח כל־כך הרבה זמן? כי אמנות – וכתבת שירים לילדים היא גם אמנות – עומדת על שלמות. עד שאני לא מרגיש שהשיר שכתבתי הוא נפלא, הכי טוב בעולם, ממש "נמש בפה", אני לא אומר שגמרתי אותו. חרוז לא טוב, צליל לא טוב, משקל דפוק, שימוש במלה לא מתאימה – גומרים את השיר.

בהתחלה זה היה מין משחק כזה. היה לי זמן – הייתי מנסה לכתוב, לא – לא. לאט־לאט התחלתי לראות שיוצאים דברים. התחלתי להרגיש את מה שנקרא שמחת היצירה או חדוות היצירה, וזאת הרגשה נפלאה באמת. אז הפסקתי לשחק והתחלתי לעבוד: לא לחכות שיהיה לי זמן וחשק, אלא לפנות זמן ולעשות חשק. התחלתי להתייחס אל כל העניין ברצינות. קוראים לזה: להתחייב.

* * *

הבחנתי, שאני עובד לפי שלושה קווים ואימצתי אותם לעקרונות: לכתוב קצר, לכתוב פשוט ולהגיד את האמת. וזה לגמרי לא קל.

לכתוב קצר: הייתי בעיני עצמי – ונשארתי עד היום – כמי שמחפש את הגרעין בתוך ערמה של קליפות.

כאילו לפני ערמות־ערמות של חומר־חיים ואני מחפש בהם את הגרעין, אולי את הפנינה: מה אנחנו מרגישים במצבים שונים, בעיקר מצבים מורכבים או טעונים.

לכתוב פשוט: ספרי ילדים (ומבוגרים) בילדותי היו כתובים כעברית יפה, במילים של שבת. "אמי, אנוכי חפץ לסעוד פת שחרית". היום, כשאני מציג את המשפט הזה באוזני ילדינו העכשוויים, הם חושבים שפת שחרית היא... לחם שחור! ידענו אז, שיש הבדל עצום בין שפת הדיבור לשפת הספר. שפת הדיבור פשוטה יחסית, מיספר מילים מוגבל, בסיסי, מילים של יום־יום, שוות לכל נפש. שפת הספר – רוממה, נשגבה. זה כדי שאנו, הילדים, נלמד מהספרים את מכמני לשוננו, שהייתה במשך אלפי שנים שפת קודש בלבד ועכשיו אנחנו מחיים אותה.

כשהתחלתי לכתוב לילדים, כך מסתבר, הייתי חלק ממהפכה – או הפיכה – בתחום זה, שהיו לה כמה היבטים:

הקול הדובר – שבתקופת טרם המדינה ותחילת המדינה היה בעיקר קול של מבוגר/הורה אחראי, האומר לקורא הצעיר דברים (גם כשהוא שם אותם בפיו) כדי לחנך אותו לערכים, כדי להדריך אותו בכללי התנהגות, כדי לשדר לו מה מצופה ממנו – הקול הזה השתנה. הפסיכולוגיה (שלדור של הורי לא היה עליה צל של מושג) השתלטה עלינו. התחלנו "לקחת" את הצד של הילד. גם כשהוא "לא בסדר". גם כשהוא מפשל. התחלנו לשמש פה לילדים שלנו. לצדד בהם, להבין אותם, לתת להם לגיטימציה להרגיש גם פחד וחרדה ואיבה ושעמום וייאוש ומה לא.

גם **הנושאים** עברו שינוי: לא עוד העפלה וקיבוץ גלויות והפרחת שממות וההתיישבות העובדת ושאר נושאים שעומדים ברומה של אומה, אלא ירידה אל מחוזות הפרט: אהבה ושנאה, ואכזבה, וקנאה, ופחד, וחוסר ביטחון, והיסוס ובלבול. בעצם, הייתה כאן פריצה או מחיקה מודעת של כל כללי ההתנהגות שעליהם גודלנו, שעיקרם: לא להתרגש, לא להודות בחולשה, לא לבכות, לא להסס, לא להתייאש. לא נורא, נתגבר, עוד נגיע לחוף הזוהר.

חל שינוי גם **בלשון**: התחלנו לכתוב לילדים בשפה מדוברת (דבורה, כפי שקוראים לה היום). פרטים – בהמשך.

ולהגיד את האמת. וזה לגמרי לא קל. אני אומר תמיד את האמת על עצמי. הילד הזה, שמדבר בכל השירים, הוא באמת־באמת אני. לא כל מה שקרה לו קרה לי, אבל האופי של הילד הזה דומה ומתאים לאופי שלי. לא כתבתי אף פעם שיר ש"האני המדבר" שבו שונה באופיו מזה שלי. לא כתבתי שיר שבו הדובר הוא ספורטאי מצטיין; בחיים לא הייתי ספורטאי. או ילד שיודע לרקוד יפה; בחיים לא ידעתי לרקוד. מעולם לא כתבתי שיר שהילד המדבר שבו הוא ילד חזק, בטוח בעצמו, ילד שמרביץ לילדים אחרים; אני הייתי ילד שחוטף מכות ולא ילד שנותן מכות. לכן אהיה תמיד לטובת החלשים. לא שכחתי אף פעם איך זה לחטוף מכות, ואתם יודעים כמה שירים נגד אלימות מכל סוג ישנם בספרים שלי.

* * *

אני רוצה, בהזדמנות זו, להעמיד דברים על דיוקם. כשהתבקשתי לכתוב ל'עולם קטן' רשימה זו, היו כלולות בנוסח הפנייה אלי המילים "המהפכה האטלסית". התבקשתי לכתוב על דרכי בספרות הילדים ועל התמורה שחלה בה שנקשרת בשמי. כביכול, הייתי אני המחולל או המוביל. ולא היא. המהפכה היא

בספרות הילדים הייתה תנועה של קבוצה שלמה, מבלי שמרכיבי הקבוצה הזאת התאגדו יחד, תיאמו ביניהם או אפילו החליפו דעות. ואני לא הייתי הראשון. קדמה לי חגית בנימין הנהדרת עם 'כשאמא היתה קטנה', שכתבה על דברים דומים בלשון דומה, רק מנקודת ראות של בת. קדם לי, כאמור, יורם טהרלב, ואני חושב שהיו עוד כמה. זה קרה, כנראה, מכיוון שזה היה צריך לקרות. הגיע הזמן.

הגיע הזמן לחתוך את המליצות הנבובות, הרוממות, המלאכותיות, שבהן דיברה אז העברית של הספרים. הגיע הזמן לדבר בלשון בני-אדם, כדי שהילד הקורא ירוץ בכתוב ויאמין בו, כדי שיוכל להזדהות עם הדברים שהוא קורא ולמצוא בהם את עצמו האמיתי. הגיע הזמן לשים לב שחיהם של ילדים, עם כל הנפלא שבהם, קשים, לעיתים קשים מנשוא. הגיע הזמן להודות בקונפליקטים שבין ילדים להורים, בין ילדים לילדים ובין ילדים לבין עצמם. הגיע הזמן להפסיק להיות ג'דע, חזק וחסון, קשוח, אחד שלא מתרגש ולא בוכה אף פעם. מה שאתה לא מוציא החוצה נשאר לך בפנים, מפעפע ומרעיל אותך לאט-לאט. הגיע הזמן לתקשר עם ילדים ולא רק לתת להם פקודות. הגיע הזמן להבין ילדים, לתת להם רשות גם להיות חלשים ונבוכים, אובדי עצות ומיואשים, מפחדים או עצלים, ואפילו לכעוס על ההורים, לשנוא מישהו, להיות אנושיים. היום, יש להקדים ולומר, כבר מגוימים בזה. כשהורה רק מרעיף על בנו פינוקים והבנות פסיכולוגיות ואינו מציב לו חוקים וגבולות – הילד ממש מתקלקל והולך לאיבוד.

וכאשר נושאי השירים והסיפורים לילדים ירדו מן האולימפוס הלאומי אל היומיום, אל התחום האינטימי, יש הצדקה לכך שגם השפה תרד ממרומים אל היומיום, אל העם. אם תתבוננו בספרי 'הילד הזה' תראו שהם כתובים בעברית קלה, שווה לכל נפש, באוצר מילים בסיסי שכל ילד מבין, משתמש וחושב בו, בלי מילים של בית-מרקחת. בלי "סבורני", "תמהני" ו"חפץ". יש שימוש גם במילות סלנג, כמו "קבץ" ו"שלוק". יש קיצורים כמו "ת'יד" במקום "את היד", יש שיבושי לשון כמו "אבאים", "אוטואים", "בשביל ש..." וכאלה.

אם תשאלו: מי הירשה לכם לעשות את זה לשפה העברית? התשובה תהיה: אף אחד לא הירשה לנו. אנשים שעוסקים באמנות מרשים לעצמם מדי פעם לעבור על חוקים קודמים, לפרוע איסורים קודמים, כדי להגיע למה שלדעתם הוא אמת גדולה יותר, עומק יותר גדול. אתם יכולים לגנות אותנו על זה, אבל זה מה שעשינו. ואם ישאל ילד את המורה שלו: את אומרת שצריך להגיד "מכוניות" אבל יהודה אטלס בספר כותב "אוטואים"! מה תגיד לו המורה? – "יהודה אטלס משתמש בשיבוש לשון שרווח בין ילדים קטנים, כדי לתאר עולם של ילדים קטנים. וחוף מזה, לא כל מה שכתוב בספר זה קדוש". עוד אחזור, במקום אחר ברשימה זו, להיבטים אחרים של העניין הלשוני.

* * *

כשהתחלתי לכתוב כתבתי בעיקר על דברים שקרו לנועם. "בניתי גשר/ מעל תעלה/ ואחר-כך ראיתי/ שעברה עליו נמלה" – זה נועם. "...בחנות/ חשבה החנונית/ שאני מדבר פולנית" – זה נועם. "כליבומטר-כצקומטר", גן החיות עם "האוטואים הקטנים", "ראש העיר" – כל אלה או קרו לנועם או כמעט קרו לו, או קרו לו והזכירו לי שגם לי הם קרו.

נועם היה בהתחלה מאוד נלהב מכל העניין. מאוד החמיא לו שכותבים סביבו שירים. אחר כך הוא התרגל ונגעשה למבקר הכי חמור שלי. ילדים הם המבקרים הכי לא מנומסים בעולם. הם, פשוט, אומרים מה שהם חושבים. וטוב שכך. הרבה שירים תיקנתי על-פי ההערות של נועם.

אחר כך התחלתי להתרחב. נזכרתי בילדות של אוריאל, אחיו הבכור של נועם, בילדות שלי, של אחי שלמה, של כל הילדים שאני מכיר. ומכל אלה שאבתי עוד ועוד חומרים כדי לכתוב שירים אל ועל ילדים. בסוף גיליתי להפתעתי, שאני בכלל לא חייב להתבונן בילדים כדי לכתוב שירים לילדים. אני יכול להתבונן בעצמי, באנשים שכבר אינם ילדים, ואפילו בזקנים. בתוך הראש – כולנו ילדים. אמא שלי זיכרונה לברכה נפטרה בגיל 89 לפני כ־13 שנים. כשכאב לה משהו היא הייתה אומרת "אמא!". את אמא שלה היא לא ראתה כבר 65 שנה. כל אדם נושא אתו את ילדותו כל חייו, והילדות שלנו חיה תמיד. פינת הילדות היא הפינה הכי חשובה בנפש שלנו. כשנשכח הכל, את תחושת הילדות עוד נזכור. בעצם, כל מה שאני כותב לילדים הוא גם למבוגרים. כל מה שאני כותב על ילדים הוא גם על מבוגרים. אבל הספרים שלי מנוקדים, מחורזים ומאויירים ולכן הם נמצאים בחנות ובספרייה על מדף ספרי הילדים. אני מתכוון לכולם: כותב על ילדים ומתכוון גם למבוגרים. רואה דברים שקורים למבוגרים וכותב אותם כאילו קרו לילדים. דרך הילד, שלא מסתיר מה הוא חושב ומה הוא מרגיש, אני מנסה להבין איך זה בכלל להיות בן־אדם, איך זה להיות אנושי.

כל שיר שאני כותב מדבר, ברמות שונות, אל ילדים ואל מבוגרים. קחו, לדוגמה את השיר "אם מישהו היה רואה/ איזה פרצופים אני עושה/ לפני הראי/ כשאני לבדי/ בחדר, / בטח היה חושב/ שמהו איתי לא בסדר." על מה השיר מדבר? על ההבדל בהתנהגות שלנו, ילדים ומבוגרים, כשאנחנו נמצאים בחברה או נמצאים לבד. בחברה אנחנו תמיד חוששים: יאהבו אותנו? אנחנו בסדר? נהיה מקובלים? כשאנחנו לבדנו אנחנו עושים בדיוק מה שמתחשק לנו אבל אז די חוששים שמישהו מהחבר'ה יראה ויספר לכולם שאנחנו "פסיכים". או "חלום שחוזר לפעמים/ ועושה לי פחד:/ אני עומד בלי בגדים/ וכולם רואים לי ת'תחת." על מה השיר הזה מדבר? על הפחד של כל אדם, גם ילד גם מבוגר, שאנשים זרים, אנשים שהוא לא רוצה, יידעו את הסודות שלו, את הדברים הכי פרטיים והכי אינטימיים שלו. ואף אחד מאתנו לא רוצה להיות חשוף לעיני כולם, לא בגוף ולא בנפש. וכל אלה הרי משותפים לילדים ולמבוגרים.

* * *

על מה אני כותב? כדי לענות על השאלה הזאת אני חוזר לרגע אל הילדות שלי. כשהייתי ילד, בגן, בבית ספר, מכל השירים ששרנו אני אהבתי רק שיר אחד. רק שיר אחד הרגשתי שמדבר אתנו, הילדים, ברצינות, בכבוד, שלא מנסה להנדס או לחנך אותנו. שמספר לנו משהו אמיתי, אבל כואב מאוד, על החיים. שם השיר: "דני גיבור", מאת מרים ילן־שטקליס. זהו, לדעתי, השיר הכי יפה שנכתב אי פעם בארץ הזאת, גם לילדים וגם למבוגרים. "פרח נתתי לנורית – / קטן ויפה, וכחל. / תפוח נתתי לנורית – / נתתי הכל. // נורית אכלה התפוח. / הפרח זרקה בחצר. / הלכה לשחק עם ילד – / עם ילד אחר." עד היום, כשאני שומע או משמיע את השיר הזה אני מרגיש שאני קצת רוצה לבכות. אני יודע, גם אתם כך. זהו שיר שמתאר רגע מאוד קשה בחיים של ילד, בחיים של בן־אדם: רגע של דחייה. הוא אוהב אותה – היא לא אוהבת אותו. והיא נוטשת אותו במצב כל־כך עלוב ומבוזבז. והרי לעולם־לעולם לא נוכל להבין איך זה יכול להיות שאנחנו אוהבים מישהו והוא לא אוהב אותנו.

אני, באיזה שהוא מקום, הולך בעקבות השיר הזה. אני כותב על רגעים בחיי ילדים, על רגשות של ילדים. אבל לא על הרגעים היפים והנפלאים. לא על רגעי הכיף. אני כותב תמיד על ילד ברגע שיש לו איזו

שהיא בעיה. קטנה או גדולה, פשוטה או מורכבת. כזאת שאפשר להתמודד אתה או כזאת שכדאי להתרגל אליה. פעם הוא בלחץ, פעם – חוטף מכות, פעם הילדה שהוא אוהב אוהבת ילד אחר, פעם הוא זורק כדור לסל בדיוק כשאבא מסתכל – ומפספס, ופעם באה דודה ולא מביאה לו מתנה. תמיד יש לילד הזה בעיה; עם עצמו, עם הורים, אחים ואחיות, חברים וחברות, בית-ספר, מורות, כל העולם.

למה אני כותב על זה? כי אני חושב שבצד הדברים הנפלאים שיש בילדות, יש בה גם הרבה מאוד סבל. הילדים חדשים בעולם, ועל כן נטולי ניסיון. כל דבר לא נעים שקורה להם, נדמה להם שהגיע קצם, שהשמיים נפלו עליהם. ילדים נורא מקנאים; למה לזה יש כדורגל חדש ולי לא? למה לזה יש אופניים חדשים ולי לא? למה לאלה בית קזה ופיה ולנו לא? ילדים חיים בעולם של אלימות; כל ילד כל יום או חוטף או עלול לחטוף מכות. ילדים נורא מתאכזרים אחד לשני. ילדים שומעים כל הזמן הוראות ופקודות. ילדים חיים בסתירה בין מה שהמבוגרים דורשים מהם לבין (חוסר) הדוגמה האישית של המבוגרים בדיוק באותם עניינים. ילד מסתכל על העולם שסביבו ואומר: רק רגע, מי מנהל פה את כל העסק. למה הכל כל-כך לא בסדר. למה יש עשירים ועניים, חולים ובריאים, מאושרים ואומללים, יפים ולא-יפים, חכמים וטיפשים וכו'. למה יש מריבות. למה יש מלחמות. למה אנשים הורגים אחד את השני. למה מתים.

ואל תשכחו, כבר בערך שליש מילדי העולם התרבותי, ובכללם ילדינו בארץ, הם ילדי גירושין או ילדים למשפחות חד הוריות. ולכל ילד שההורים שלו התגרשו יש קרע בלב. אפילו אם רוב הילדים סביבו במצב דומה. אבא ואמא בשביל ילד הם לא שניים, הם אחד. וכשהאחד הזה מתפוצץ, מתפוצץ משהו גם מבפנים.

על כל הדברים האלה אני כותב שירים.

* * *

נעשה סיכום ביניים קטן: חלק מהשירים שאני כותב הם זיכרונות ילדות שלי, חלק הסתכלות על הילדים שלי, חלק הסתכלות על ילדים אחרים וחלק הסתכלות על אנשים שהם כבר מזמן לא ילדים. חלק אני ממציא. אבל אני לא ממציא דברים דימיוניים אלא דברים על המציאות. למילים "להמציא" ו"מציאות" יש אותו שורש. אם לא קרה לי – קרה למישהו שאני מכיר. אם לא קרה למישהו שאני מכיר – קרה למישהו שאני לא מכיר. ואם לא קרה – יכול לקרות. לפעמים אני מחבר דברים שקרו לאנשים שונים במקומות ובזמנים שונים – לדבר אחד. אני לא בדיוק מתעד את המציאות אלא משתמש בחומרי-חיים אמיתיים כדי לבנות סיטואציות שאולי לא קרו כך בדיוק – אבל יכולות לקרות.

כל השירים שלי יוצאים כביכול מתוך ראש של ילד. אבל בשירים האלה לפעמים אני הילד ולפעמים – האבא. אני אותו האבא, ההורה, שלפעמים יש לילד כלפיו טענות די מוצדקות: שפוקד על הילד לרוחץ ת'ידיים לפני האוכל אבל לא עושה כך בעצמו ("המגבת עדיין יבשה"), שלא מקשיב, שלעיתים אין לו סבלנות אליו, שמקטר למה רק הוא קיבל רפורט משוטר כש"כולם נסעו שם כל-כך מהר."

במפגש עם ילדים והורים בראש-העין הטיחה בי פעם אמא אחת: "אתה מלמד את הילדים שלנו להיות חוצפניים!" היא הדגימה את כוונתה בציטוט השיר שאומר, שהילד מוכן שלא ירשו לו לצאת לשחק, שלא יקנו לו ממתקים וכו' – העיקר לא לבקש סליחה. "למה שלא יבקש סליחה?" היא קבלה באוזני, "אם הוא עשה משהו לא בסדר, שיבקש סליחה! מה רע בזה?" אמרתי לה: "תראי, אני לא מחנך ולא פסיכולוג. אני

בסך הכל כן־אדם שכותב שירים. בשירים אני מנסה, בין השאר, לספר לך מה הילד שלך מרגיש במצבים מסוימים. בשיר הזה, לדוגמה, אני מספר לך שכשאת מכריחה אותו לבקש סליחה, כן בצדק ובין שלא בצדק, הוא מרגיש מושפל. מה שאת תעשי עם זה, זה כבר בידיך."

אמרתי לה עוד, שגם אם אני מצביע בשירים על מצבים בעייתיים שבהם נתונים ילדים לפעמים, רק לעיתים רחוקות יש לי איזו הצעה לפיתרון או לשיפור. ודווקא במיקרה הזה – יש לי. למילה 'סליחה' בעברית יש צליל לא נעים. היא נשמעת כמו חריקת דלת. עוד לא קרה ששמעתי מישהו מבקש סליחה וחשבתי שהוא באמת מתכוון לכך. ברוב המקרים זה בא אחרי שלחצו עליו לעשות זאת. איך עושים את זה בשפות אחרות? לא 'סליחה' אלא 'אני מצטער'. הרבה יותר רך, הרבה יותר אישי, אף פעם לא משפיל את הדובר. תנסו, אולי זה יעשה את ההבדל.

* * *

אחרי "והילד הזה" באו עוד ארבעה ספרים באותו סגנון, ועוד שלושה שהיו כאילו "והילד הזה" לילדים יותר קטנים: יותר קצר, יותר פשוט, פחות קורץ להורים מעבר לכתף של הקטנים, ועם איורי צבע. אלה כבר נכתבו סביב יובל, בני השלישי, וסביב יחסיו אתי, עם רונית אמו, עם חבריו ועם העולם הסובב אותו. באו גם ספרים אחרים. איורי החלונות שדני קרמן עשה לספרי "והילד הזה" התלכדו עם השירים ועם רוח השירים, כאילו נועדו אלה לאלה מטבע בריאתם. דני, כמו שאפשר לראות, לא בדיוק מצייר מה שאני כותב אלא נותן לשירים את הפרשנות שלו. כשאני כותב "כשאומרים לי/ תיזהר שלא תשבור! אני מקבל ביד/ כזה מין רעד, / שמה שאני יותר משתדל/ זה בכל־זאת נופל", דני לא מצייר משהו נופל אלא מה קרה אחר־כך: האמא שעומדת עם מטאטא ומטאטאת את השברים של המשהו שנשבר והילד שעומד ככה נזוף, כי קודם היא ירדה עליו בצעקות.

כששואלים למה חלונות, אז ההסבר המלומד והמקובל הוא שהשירים של יהודה אטלס הם כמו חלונות, שדרכם יכולים הקוראים להציץ לתוך עולם של ילדים; בגלל זה חלונות. זה נשמע טוב, אבל מה לעשות, זה לא כל־כך מדויק. התשובה הנכונה היא שדני (בעצת ידיו, אהר'לה שמי) מצא כאן דרך גראפית לעשות משהו שהוא גם קבוע וגם משתנה באותו זמן. קבוע סידור החלונות, שנותן הרגשה של שכונה, שיכון, מקום שגרים אנשים, משפחות, ילדים, ומה שמשתנה זה איזה חלון יהיה פתוח ומה יראו בו. הספרים שלי הצליחו. רק 'והילד הזה הוא אני' מכר בארץ, עד היום, בסביבות 200 אלף עותקים. כל הספרים שכתבתי ביחד – כ־400 אלף. נשמע נפלא, לא? כמעט כל ילד בארץ נתקל באיזה שהוא שלב של חייו בספר שלי ובשירים שלי. כשאני נפגש עם ילדים או עם ילדים־לשעבר שגדלו על השירים שלי, כמעט כל שיר שאני אתחיל לצטט – הם יסיימו. אני חושב שכל זה קרה גם כי היה לי מזל ותזמון טוב. התפרצתי אז לנישה שהייתה עדיין פתוחה. דרך הכתיבה הזאת, גם אם היו לה כמה הבהובי פתיחה לפני, הייתה אז עדיין ריקה ופנויה להובלה. אחי ניסו הרבה לכתוב בסגנון דומה, וחלק אפילו עשו את זה לא רע, אבל כשהם באו אל הוצאות הספרים אמרו להם: "זה יותר מדי דומה ליהודה אטלס."

מה המאפיינים של הסיגנון הזה? קצת קשה לי להיות נחתום המעיד על עיסתו, אבל אני אנסה. המדובר בשירים קצרים ותמציתיים. אני בכלל לא בטוח שאלה ממש שירים. אולי עדיף לקרוא להם מכתמים אפוריזמים. הם קצרים, הם ישירים, הם עוסקים בחיי יום־יום של ילדים וברגשות של ילדים.

הם עומדים תמיד לצד הילד. הם אומרים תמיד את האמת. הם כתובים בשפה מדוברת והם מסתיימים תמיד בשורת מחץ, בפאנץ' ליין. השורה הזאת תמיד חייבת להפתיע, להיות בלתי צפויה, להאיר את כל העניין באיזו תובנה חדשה. ואסור לפספס. כל שיר צריך להיות "שוש".

זאת אולי הסיבה שאני עובד כל־כך קשה על כל שיר. לא קרה לי שהכנסתי לספר שיר שחשבתי שהוא עדיין זקוק לשיפור ולשיפוץ – "אבל אין לי כוח". כל שיר שנשמעת לי בו צרימה, אפילו הכי קטנה, יחכה עד שאעבוד עליו עוד כמה חודשים, עד שיתנוצץ כיהלום ויהיה חד כמו סכין גילוח. זאת הסיבה שכתובת 'והילד הזה הוא אני' נמשכה כמעט שלוש שנים, וכל אחד מהאחרים שנתיים, שנה, הרבה מאוד. אחת הבעיות של אלה שניסו ללכת בעקבותיי ולכתוב בסיגנון דומה היא, שהם לא היו מוכנים להשקיע בכתובה כל־כך הרבה. אצה להם (או להוצאה) הדרך אל בית הדפוס. לא עשו מיון טוב. אז יצא ספר עם כמה שירים טובים ועם כמה שירים "פרוה", שקילקלו את כל העיסה.

* * *

השירים שלי התקבלו באהבה גדולה על־ידי הילדים, וכך הם מתקבלים כבר יותר מעשרים וחמש שנה. אחד הדברים שמאוד משמחים אותי הוא, שהם התקבלו באותה סימפטיה במקומות שונים, במיגזרים שונים, בקרב יוצאי עדות שונות, בשכבות סוציו־אקונומיות שונות. כל מי שקרא את השירים הרגיש שהם מדברים עליו. המון ילדים שאלו אותי: "איך אתה יודע מה אני מרגיש?"

אני חושב שהילדים אהבו את זה שאני לא מטיף להם ולא מחנך אותם ולא מנסה להקנות להם משהו. אני בסך הכל משוחח אתם דרך השירים, מנסה לספר להם מה אני מרגיש וחושב. וכיוון שאני כותב תמיד על בעיות של ילדים, הם מוצאים את עצמם בתוך השירים. מה שאני מספר כביכול על עצמי קרה גם להם. אני מספר דברים מוצנעים. אני מדבר על רגשות, על פשלות, על כישלונות, על היסוסים, על פחד וקנאה ובושה וכאלה. כל ילד חש כאלה רגשות. לכל ילד ישנם כאלה רגעים. אבל לא כל אחד מוצא את המילים להגיד את זה כך. לא כל אחד מעז להיחשף. אני משמש להם פה. וכשילד מוצא בשירים שלי את הבעיה שמציקה לו, שאולי עד עכשיו הצניע אותה, הוא מרגיש שהוא לא לבד. אם יהודה אטלס כתב על זה, סימן שזו בעיה משותפת לעוד ילדים, לרבים, ומכאן שהוא נמצא בחברה טובה. אגב, הרבה הורים אמרו לי שמאז שקראו את השירים שלי הם מתנהגים טוב יותר עם הילדים שלהם. הנה, זה שכרי מכל עמלי.

אני חושב, שמה שתורם לאמינות השירים הוא השימוש בלשון פשוטה ויומיומית. הנה משורר שמדבר כמונו. וכשאתה מאמין למשהו אתה גם מפנים אותו. אני עוסק בנושאים אינטימיים, ביומיום של ילדים, ואת הילדים תמיד מעסיקים עניינים כאלה. הפוליטיקה, איומה ככל שתהיה, יחד עם כל הצרות שבעולם, היא כקליפת השום בעיניהם לעומת הפרוסה המרוחה בחמאה שנופלת על הרצפה או המקלחת שלא מתחשק להם לעשות, או האח הקטן שמעצבן אותם. אני מביא להם בשירים תובנות קטנות (וגדולות) על החיים שלהם ועל הרגשות שלהם ונותן להם לגיטימציה להרגיש מה שהם מרגישים. אני מבין אותם. אני מקבל אותם. אני אף פעם לא שופט אותם. את האחרים – הורים, דודים, מבוגרים, מורות, ילדים אחרים – אני לפעמים מבקר, דרך העיניים של הילדים. ומי כמוכם יודע שמגיע להם.

אם תשימו לב, האמפתיה הזאת, הקבלה, החמלה האינסופית, היא הסוד של כל יצירות המופת בספרים, בתיאטרון, בקולנוע. זה בדיוק סוד הקסם של 'פו הדוב' לדוגמה, ואני מצטט מתוך הפרק על ספרי פו בכרך

הראשון של ספרי 'ילדים גדולים': סוד הקסם הפואי, לדעת פואולוגים רבים, הוא "האמפתייה המוחלטת שבה מתייחסים הסופר, כריסטופר רובין והחיות אל המגרעות, הגחמות וחוסר המושלמות של כל אחד ואחד. כל אחד מהם יודע שיש לו מקום, שאין כלפיו יחס של גינוי או ביקורת בגלל טעויות, כישלונות ומרכיבי אופי כאלה ואחרים. הסופר - ועמו הקורא - מתייחסים אל החיות לא על-פי התוצאה של מעשיהן אלא על-פי הכוונה. החיות מרגישות תמיד שהן רצויות ואהובות." (ילדים גדולים 1, עמ' 120).

* * *

מה שמדבר אל הילדים הוא גם ההומור שבשירים. ילדים אוהבים לצחוק. מה זה הומור? ההומור הטוב ביותר הוא, לדעתי, ההומור העצמי. לצחוק על עצמך. הומור הוא היכולת שלנו להביט על עצמנו כאילו אנחנו מישהו אחר, ואם מישהו אחר - מותר גם לצחוק עלינו. בחיים הצחוק והדמעה מעורבבים זה עם זה. אתה מסתכל על מה שקרה לך, וזה באמת לא נעים, אבל בהרחקה זה כלי-כך מצחיק ומגוחך. וכשאתה צוחק על עצמך אתה גם מקבל את עצמך. אתה אומר: נכון, אני לא מושלם, יש לי כישלונות, יש לי פגמים, אולי גם מרכיבי אופי לא מחמיאים במיוחד. אבל, כל מה שיש לי זה אני - ועם האני הזה אני הולך קדימה.

ילדים שואלים אותי לפעמים אם יש מסר או מסרים בשירים שלי. היום ילדים, כבר מכיתה א', מכירים את המילה מסר. אני עונה להם שאני בכלל לא כותב שירים כדי להעביר בהם מסרים. אני כותב שירים כדי להתבטא, כדי "לנבוח". זאת הנביחה שלי. אבל, כל יוצר מטמיע ביצירתו את הדברים שהוא מאמין בהם, את נקודת הראות שלו, את השקפת עולמו. אז אין בשירים שלי מסרים חינוכיים נקודתיים, אבל יש בהם, לדעתי, מסרים הומאניים כלליים. יש, לדוגמה, מסר ברור מאוד של גילוי לב. הילד הזה, שמדבר בכל השירים, מדבר על עצמו בגילוי לב, בלי להסתיר. גם על דברים די מוצנעים. גם על דברים שהוא יוצא מהם לא טוב. זהו מסר. שכדאי לנו להיחשף, לא להסתיר, לדבר אמת, כדי שהיחסים בינינו יהיו טובים יותר ומבוססים על אמת ולא על שקר, על גילוי ולא על העמדת פנים ועשיית רושם. יש בשירים מסר ברור מאוד על חשיבות ההומור בחיינו: הוא גלגל ההצלה שלנו. בלעדיו היינו רוצים למות עשר פעמים כל יום. יש מסר ברור מאוד נגד אלימות. את שאר המסרים, אם יש, אני משאיר לקוראים לחשוף בעצמם. בכלל, לא טוב לתת לסופר לנתח את יצירתו.

כשהייתי עדיין תלמיד בית ספר יסודי ותיכון, בשיעורי הספרות, אחת השאלות החוזרות ונשנות של המורה הייתה: מה התכוון המשורר להגיד בשירו? שאלה שתמיד עיצבנה אותנו. אז עכשיו אני בעצמי, כמו שאומרים, משורר, וכמשורר אני אומר לכם בכל האחריות שבכלל לא חשוב למה התכוון המשורר. חשוב מה **אתה** מבין בשיר. כל אחד יכול להבין משהו אחר - וכולם יהיו צודקים.

בכנס מורות בבאר-שבע שמעתי פעם פסיכולוג שניתח את השיר שלי "והילד הזה הוא אני". "אנשים זרים / שאני בכלל לא מכיר, / ממקומות אחרים / וגם פה מהעיר, / הייתי רוצה / שיידעו כולם / שיש ילד אחד בעולם / והילד הזה / הוא אני." הוא אמר שהשיר מבטא את האגו-צנטריות של הילד, שהוא חש שכל העולם סובב סביבו. שהוא הכי חשוב מכולם. ומה שאני התכוונתי אליו הוא, שהילד בסך הכל אומר: תראו, **גם** אני קיים. כל אחד מנסה להגדיל את מעגל האנשים שמכירים אותו, כדי שמקרב אלה אולי יהיו כמה שיאהבו אותו. כל החיים אנחנו מסתובבים ומחפשים שיאהבו אותנו. זה הדבר הכי חשוב. כלומר: לא רק

אני קיים אלא גם אני קיים. אחרי ההרצאה ניסיתי לבדוק למה הפסיכולוג הבין את השיר בדיוק ההיפך מממה שאני התכוונתי. ומצאתי את התשובה: הכל עניין של הדגשה. אם אתה קורא "הייתי רוצה שיידעו כולם שיש ילד אחד בעולם" – אז הפסיכולוג צודק. אבל אם אתה קורא: "הייתי רוצה שיידעו כולם שיש ילד אחד בעולם" – עם "אחד" כזה צנוע וקטן וחרישי ומובלע בתוך שאר המילים – אני צודק. או השיר "אם אתם רוצים / שאשכב לישון מוקדם, / אז תסגרו ת'טלוויזיה, / שתפסידו גם." אם אתה, הילד, במצב רוח תוקפני וכועס על ההורים, הרי זה נשמע כמו ילד עכשווי, די חצוף, שכבר נוזף בהוריו ונותן להם פקודות. אבל, אם אתה קורא את השיר כשאתה רגוע, אז באמצעותו אתה בסך הכל מספר להורים שלך שבזמן שהם שולחים אותך לישון והם ממשיכים לראות טלוויזיה – אתה נורא מקנא.

* * *

איך אני כותב שיר? מה הם שלבי היצירה? איך זה מתקדם בראש ואיך זה עובר אל הנייר? לכתובת שיר יש אצלי שני שלבים עיקריים: הראשון הוא המה והשני הוא האיך. המה הוא הרעיון, מה אני רוצה להגיד. בלי שיש לי רעיון אני לא מתחיל לכתוב. מה זה רעיון? זוהי איזו שהיא תובנה בעניין התנהגותי-חושתי: איך אני מרגיש במצב מסויים, בדרך-כלל במצב מורכב. רעיונות לשירים באים ובורחים וצריך לתפוס אותם. אז אני מחזיק תמיד עט ופתק או פנקס או בדל עיתון זמינים ליד, שבהם אני כותב רק כמה מילים, כדי שלא אשכח מה חשבתי. האיך הוא הכתיבה עצמה: מילים, שורות, חרוזים, ניסוח. איך להתקרב בעזרת המילים הכי קרוב אל מה שחשבתי או "הרגשתי". ולזה צריך זמן. וזמן בדרך-כלל אין. אז צריך להכניס את הכתיבה לסדר-היום. להתחייב. לפנות לה זמן.

השאלה הראשונה שאני שואל את עצמי בעת הכתיבה היא מה עובר על הילד שאני כותב עליו במקרה המסויים הזה ומה הוא מרגיש. תשאלו: מאיפה אתה יודע מה עובר עליו ומה הוא מרגיש? אני יודע כי הייתי ילד, כי אני מתבונן בילדים שלי, כי כבן-אדם אני מסוגל להיכנס לעורו של הילד הזה ולדעת מה היה מרגיש במצב המסויים שבו הוא נתון.

השאלה השנייה: איך הילד היה אומר לי את מה שקרה לו ואת מה שהוא מרגיש, בצורה הישירה ביותר, הקצרה ביותר, הפשוטה ביותר והקולעת ביותר. זה החלק הכי קשה. כי יש רק אופן אחד להגיד את זה בצורה הכי טובה. אז אתה בוחר ופוסל כל מיני פתרונות, עד שאתה מגיע לזה שנראה לך, וזה לוקח המון זמן. המון מאמץ.

והשאלה השלישית: איך אני והילד נגיד את כל זה ביחד. הרי, בעצם, לא ילד כותב את השיר; אני כותב אותו. ואני כבר לא ילד. איך אני אכתוב שיר, שיש בו את זווית הראייה של הילד אבל גם את התובנה של המבוגר. איך אני אכתוב אותו גם בחרוזים וגם עם אווירה שירית, אבל שיהיה נדמה שילד אמר אותו. זה לב העניין. השיר הולך ומתפתח לאורך הרבה זמן, כשאני חותר לביטוי הכי תמציתי, הכי ילדי (אבל לא מתיילד), הכי אותנטי, כשהעין שלי באותו זמן גם על הילד וגם על ההורה שיקרא את השיר. עיתונאית שהתלוותה אלי פעם למיפגש עם ילדים – קיימתי עד היום, במשך 26 שנה, אולי חמשת-אלפים מיפגשים – אמרה לי בהתרסה: אתה מגלה לילדים את הסודות שלנו, של המבוגרים! אולי היא צדקה. ומבחינתי זה בסדר גמור.

* * *

ואני חוזר לעניין הלשוני.

השימוש בסלנג: אני משתמש בו במינון זעיר ובמינון זהיר. מעט, לצורך האותנטיות, לצורך הריצה, החרוז, הטבעיות. אסור להגזים בסלנג. מי שמגזים בו מנסה, בעצם, להתחנף אל קהל הקוראים שלו. וחנופה, בייחוד באמנות, היא דבר בלתי נסבל.

אני משתמש בסלנג הנצחי, שהשתמשו בו כשהייתי ילד ומשתמשים בו עד היום: קבץ, שלוק, ביס וכאלה. בסלנג העכשווי – מגניב, מטריף, ראש טוב, על הפנים, כזה, כאילו, חבל על הזמן, יש מצב – אני לא משתמש בכלל. למה? כי זה לא הסלנג שלי. אני לא גדלתי לתוכו. הוא לא חלק ממני. הוא גם זמני מאוד, אופנתי מאוד וחולף מאוד – ואני לא רוצה שהשירים שלי יהיו כתובים במילים שאחרי חצי שנה הופכות לאלטע זאכן. והסיבה העיקרית שאני לא משתמש בסלנג שקורה היום היא שאני, בעצם, לא סובל אותו. זוהי עגה, שלפחות בחלקה היא שפה של פושעים, של עולם תחתון, שפה מאוד אלימה ומצ'ואיסטית, של אנשים שאוהבים להשמיע אבל לא להקשיב. למה מי אתה? למה מי מתי הכתיבה אצלי היא תחביב. אף אחד לא מאלץ אותי לכתוב לילדים. אז אני כותב רק מה שאני אוהב, איך שאני אוהב, בשפה שאני אוהב. כל החיים אני נלחם באלימות – אז שאני אשתמש בשפה שרוויה באלימות?! מילת הסלנג העכשווי שהכי הרחקתי לכת אליה היא "דאוויץ", וגם על זה יש לי כבר ייסורי מצפון.

עוד הערה בענייני לשון: המהפכה שלנו הצליחה. היום חלק גדול מספרי הילדים נכתבים בשפה פשוטה יחסית, שווה לכל נפש. יש בזה טוב (אם זה עשוי היטב), והוא האמינות: כשילד קורא סיפור או שיר שכתוב בשפה שהוא משתמש בה, הוא מאמין למה שהוא קורא ואולי גם מפנים אותו. אבל, בואו נבדוק: אולי, במקרה, המהפכה שלנו הייתה קלה מדי? אולי, במקרה, שפכנו את התינוק יחד עם מי האמבטיה המלוכלכים? וזה, נידמה לי, מה שקרה. אם ילדים חושבים היום שפת־שחרית זה לחם שחור, זה, בין השאר, גם בגללי! גם בגלל חבריי וחברותיי, סופרי הילדים, שכותבים לילדים בשפה קלה ושווה לכל נפש.

אי אפשר ללמוד שפה מזה שהמורה תכתוב על הלוח מילים קשות ותסביר אותן. ילדים הרי לומדים רק לבחינה ואחריה שוכחים הכל. שפה לומדים משימוש: קריאה, כתיבה, דיבור, האזנה. אם באלה לא מופיעות מילים כמו פת־שחרית, אלונטית, משפוכית ומריש מאיפה לילדים לדעת אותן? ומי שמדבר בשלוש־מאות מילה גם חושב בשלוש־מאות מילה. דלות הלשון היא גם דלות המחשבה. אצל ילדינו אוצר המילים הסמוי והגלוי זהה: "תביא לי את הזה של הזה...". הם מסוגלים לתקשר ברמות הפרימיטיביות בלבד. אין להם יכולת להחליף חומרים זה עם זה בצורה יותר מורכבת, אינטליגנטית, להעביר זה לזה ניואנסים, רגשות, גוונים, דקויות.

המסקנה שלי: אנחנו חייבים לחזור אל השפה העברית. למה? לא כדי לדבר "יפה", במליצות, אלא כדי שנוכל לתקשר זה עם זה בצורה מגוונת, מעניינת, עשירה ומעשירה. כדי שנוכל להעביר זה לזה רגשות, גוונים, תיאורים, סיפורים. אני אישית חזרתי אל השפה העברית. הספרים שאני כותב, בעשר השנים האחרונות לפחות, כתובים בעברית משובחת, לעילא ולעילא. נכון, לתוך העברית הטובה הזאת מסתננת כל פעם מילה מהרחוב. "סיגריה זו אשר עישנת/ היא פרי הרגל או סתם אוונטה?" הצירוף של המלה "אוונטה" עם "אשר עישנת" נותן, ראשית־כל, ערבוב חומרים. וערבוב חומרים נותן הומור. והומור תמיד יפה לבריאות.

מְיֹרֵיכֶם אִדּוּ
 שְׁעָלֵי סִטְנֵי קִיָּם
 הַמְצֵאתִי מִן בְּלִיבֵי סֶסֶר
 נִשְׁבֵּל לְקִדּוֹ בְּלָכִים
 הַמְצֵאתִי נִם קְצֵקֵי סֶסֶר
 לְקִדּוֹ מִן קְצֵקֵי סֶסֶר
 תִּקְשָׁרְזוּ יִקְתַּסּוּ עָלֵי סֶסֶר
 שֶׁל חֻקֵּיכֶם וְסִמְצֵאִים.

מתוך: יהודה אטלס, גם הילד הזה
 הוא אני, איורים: דני קרמן,
 בית הוצאה כתר, 1979.
 באדיבות בית הוצאה כתר ודני קרמן

נדמה לי שכבר הארכתי יותר מדי. זה לא מקרה. רוב הראיונות שרואיינתי עד היום בעיתונים היו שטחיים, קופצניים, אם לא נבובים וחסרי־שחר ממש. הרשימות המקצועיות יותר, בכתבי עת דלי תפוצה, היו לעיתים טובות, אך שירטטו תמונה חלקית בלבד. רשימה זו היא, אם תרצו, ה"אני מאמין" שלי, וחשוב לי שאם ירצה מישהו, אי־פעם, לדעת משהו על נקודת־המבט שלי, הוא יוכל לראות בה את עדותי המוסמכת ואת הפרשנות שלי על עצמי. כאמור, כל פרשנות אחרת – לגיטימית. לא חשוב למה התכוון המשורר, חשוב מה אתה מבין. והערה אחרונה: אני מזוהה בעיקר עם שירי "והילד הזה", וזה בסדר גמור. אבל, עבודתי הספרותית הקיפה עוד כמה ז'אנרים: כתבתי שמונה ספרים של סיפורים בחרוזים – סיפורים קיימים, לעיתים ממש בדיחות, לעיתים בלתי־חינוכיים בעליל – שאני סיפרתי מחדש בצורה מחורזת. על אלה נמנים 'סיפורים שאהבתי' (שבא), 'עניבות במידבר' (שבא), ששת ספרי הסדרה 'סיפורים מפולפלים לקטנים ולגדולים' (קוראים) ושני עיבודים מחורזים לסיפורי הברון מינכהאוזן (ציבלין). כתבתי גם ספר של סיפורים ריאליסטיים, 'ילד נושך' (הד ארצי), ובו שמונה סיפורים שממש קרו, חלק לי בילדותי, חלק לילדי ואחד לילדים אחרים, ועוד פואמה אחת על אהבתי למשחק הבלורות (ג'ולים). כתבתי גם כמה ספרים מצויירים, ובראשם 'לראות איך' ו'סימן שאני גדול' (שבא) תרגמתי־עובדתי גם כמה ספרי ילדים מאנגלית לעברית, בין השאר את 'היגלטי פיגלטי פופ' של מוריס סנדק (שבא). כתבתי גם שלושה ספרים עיוניים למבוגרים על ספרות ילדים, קלאסית בעיקר, 'ילדים גדולים' (הוצ' משכל וידיעות אחרונות), סידרה שמשוקעות בה 14 שנות מחקר וכתובה. בימים אלה אני עובד על הכרך הרביעי. אלה, כמוכן, אופרות אחרות, שאינן קשורות ל"מהפכה האטלסית" בספרות הילדים. נשאר את הדיון בהן לפעם אחרת.

אם נשוב לשירי 'והילד הזה', הרי קרה לי בעצם משהו נפלא: דברים שהוצאתי מהראש שלי, מהמשפחה שלי, מהילדים שלי, מדברים שאיכפת לי מהם, כתבתי בספרים וכך שלחתי אותם אל ילדים ואל הורים מאילת ועד רמת הגולן. הם קראו ואהבו את השירים, הזדהו אִתם, מצאו בהם את עצמם. הם אמרו: "אה, הילד הזה הוא גם אני". יש לי, בעצם, חברים שאני לא מכיר בכל הארץ, ילדים וילדים־לשעבר שמעולם לא נפגשתי אִתם פיזית, אבל שבעצם כן נפגשנו – בתוך השירים. מפעם לפעם אני פוגש אדם, שמספר לי שהשירים שלי נתנו לו כוח להתגבר על בעיות ועל רגעים קשים בילדותו, שהם איפשרו לו להבין אז שלא רק הוא אומלל או מתחבט בבעיה מסוימת בשעה שכל האחרים נהנים, מאושרים ונטולי־דאגה, אלא שכולנו בני־אדם ולכל אחד מאתנו יש איזו שהיא בעיה, או בעיות, וזה בסדר גמור. הילד הזה הוא כולנו.